

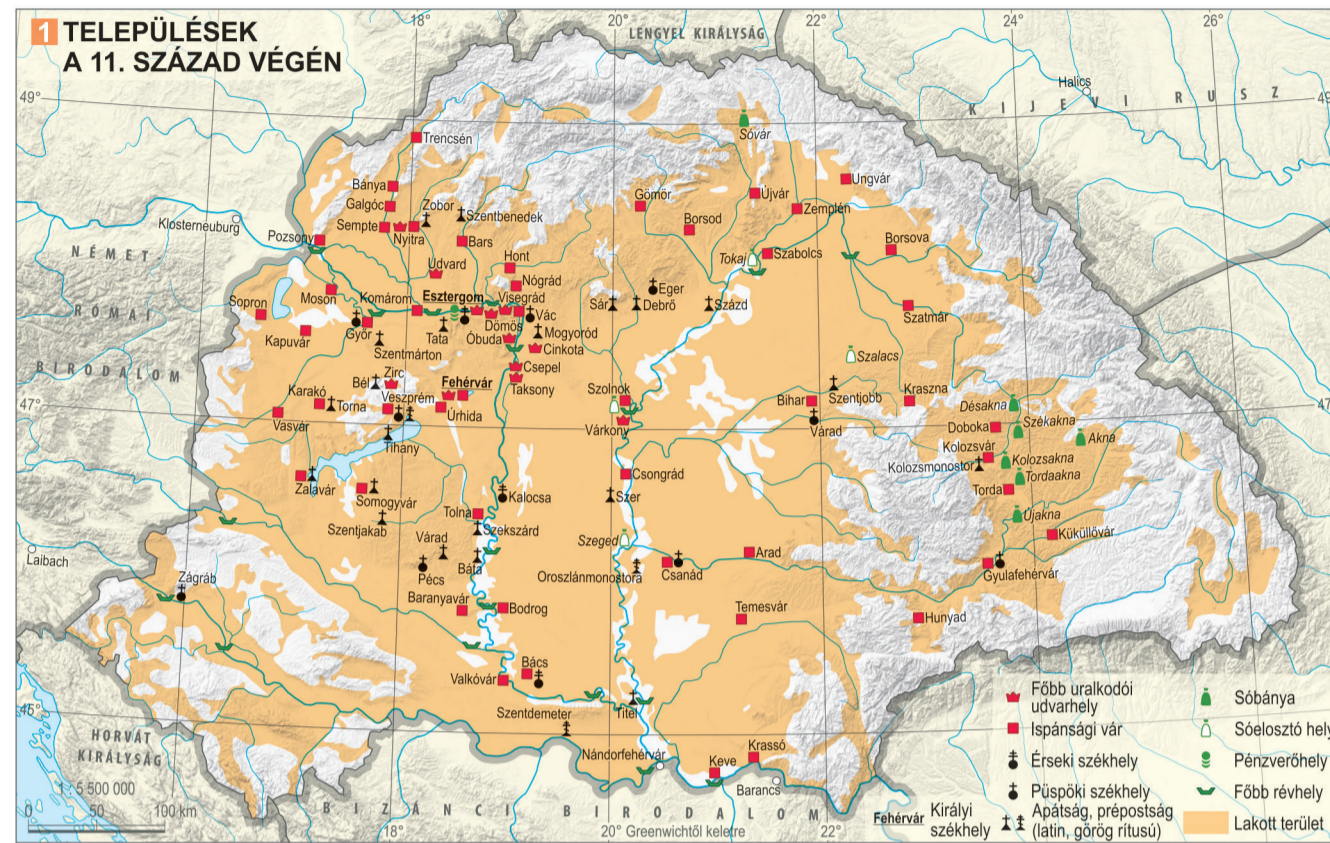
TELEPÜLÉSI MŰLT

Beluszky Pál, Bajmócy Péter, Jankó Ferenc

A 10. századtól a 15. század végéig

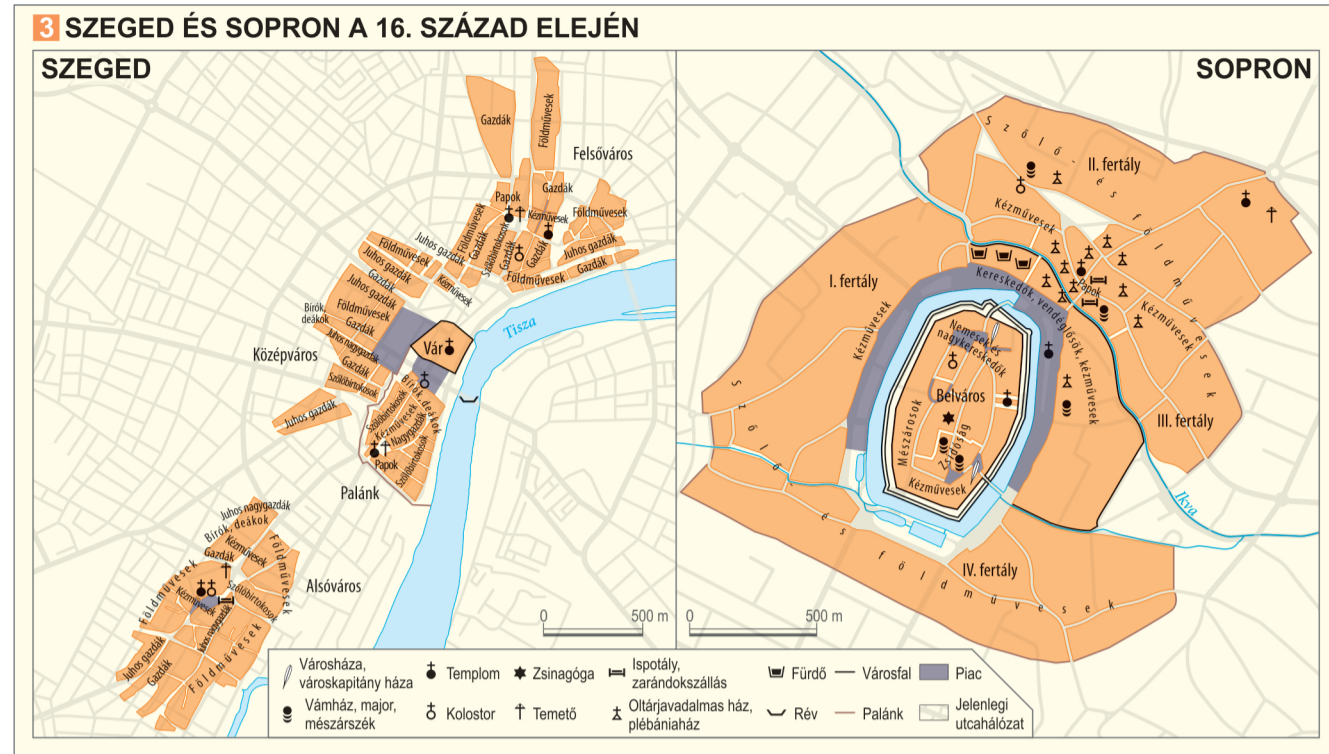
A honfoglaló magyarság a félnomád népek szokványos településrendjének keretei között, téli és nyári szállásokon élt; az előbbieket a nagyobb folyók közelébe húzódtak, az utóbbiakat a nyári félévben a nyájakat távoli legelőkön pásztroló, ott ideiglenes – mozgó – nyári szállásokon élők is. A hódoltatott népek földbe mélyített veremlakásokból álló, laza, kis népességű házcsoportokban húzták meg magukat. A nomadizálás fokozatos visszaszorulása nyomán, az államalapítás utáni évtizedekben a lakosság túlnyomó többsége már hasonló körülmények között élt. A kialakulatlan társadalmi és földrajzi munkamegosztás nem tette szükségessé és lehetővé városi szerepkörű népességtörmölések kialakulását.

A Kárpát-medence településállományának királyosodási pontjait **1** egyrészt az uralkodó királyhelyei (székhelyei) jelentették; közülük legfontosabb Esztergom volt, ahol már az államalapítás körüli években kőpalota építésébe kezdtek. Itt alakult ki a magyar királyság egyházi központja is (érsekség), itt működött az ország egyetlen pénzverőhelye, és a királyi udvar mellé annak szükségleteit biztosító külföldi – „latin” – kereskedők települtek. Az uralkodó azonban az év egy részében az országot járta, udvarhelyein intézte a vidék ügyeit, törvényt írt, felelt az itt felhalmozott terméshozam adókat. A világi adminisztráció további központjait az ispánsági (föld-) várak képezték, melyek a királyi birtokok birtokközpontjai, adógyűjtő és

igazgatási helyek; ezekben épültek az első kötéplomok, az ispáni vár sáncai előtt időről időre vásárokat tartottak. Ispáni várak a népesség eloszlásához igazodva legsűrűbben az ország nyugati harmadán létesültek, amely az ország legintenzívebben művelt vidéke volt. Az egyházszervezet alapjait már Szent (I.) István lerakta; a 11. század végén a 12 érseki és püspöki székhely stabil, egyértelműen rögzült „sarokpontjait” képezte az ország térszerkezetének. A szerzetesházak

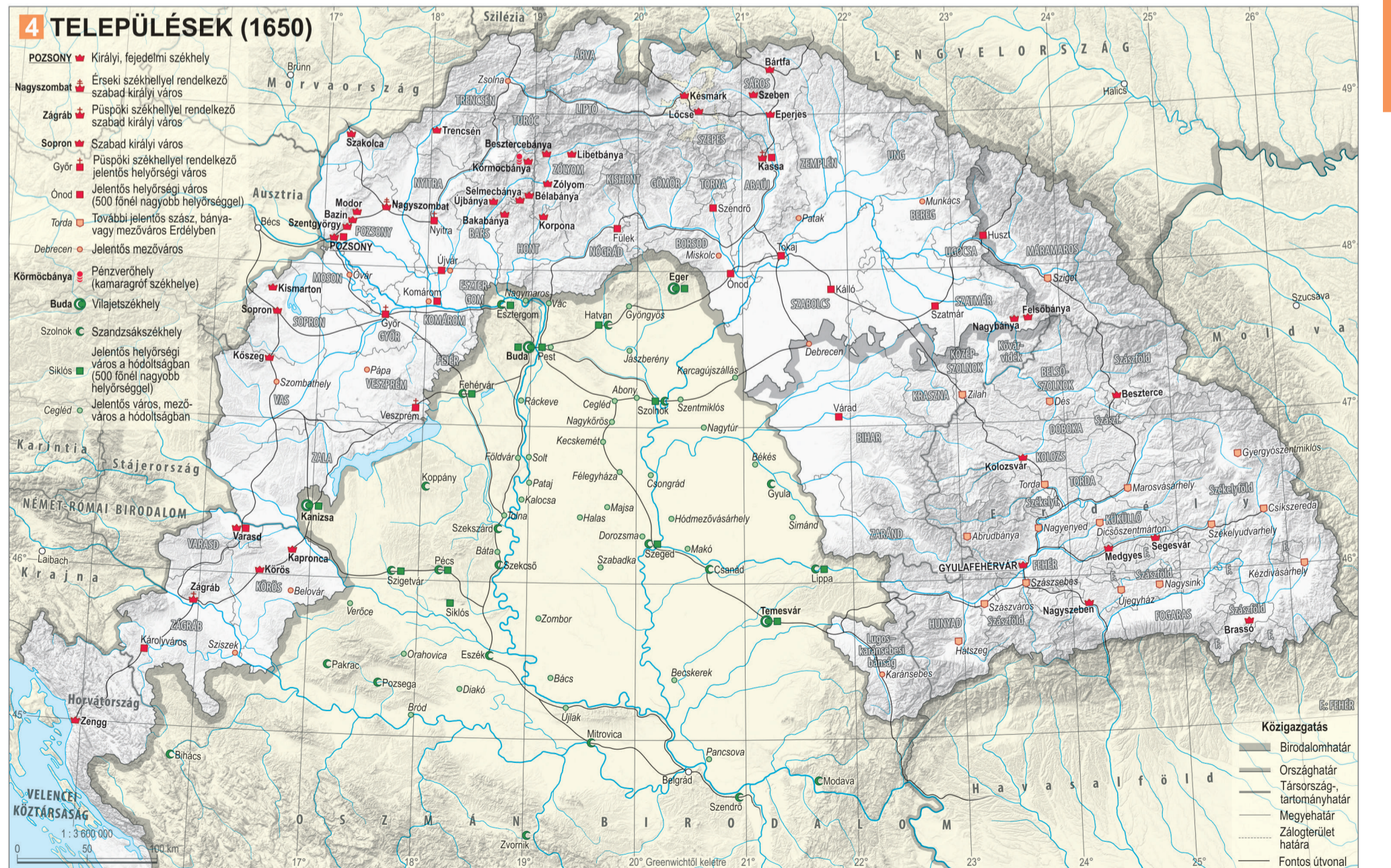
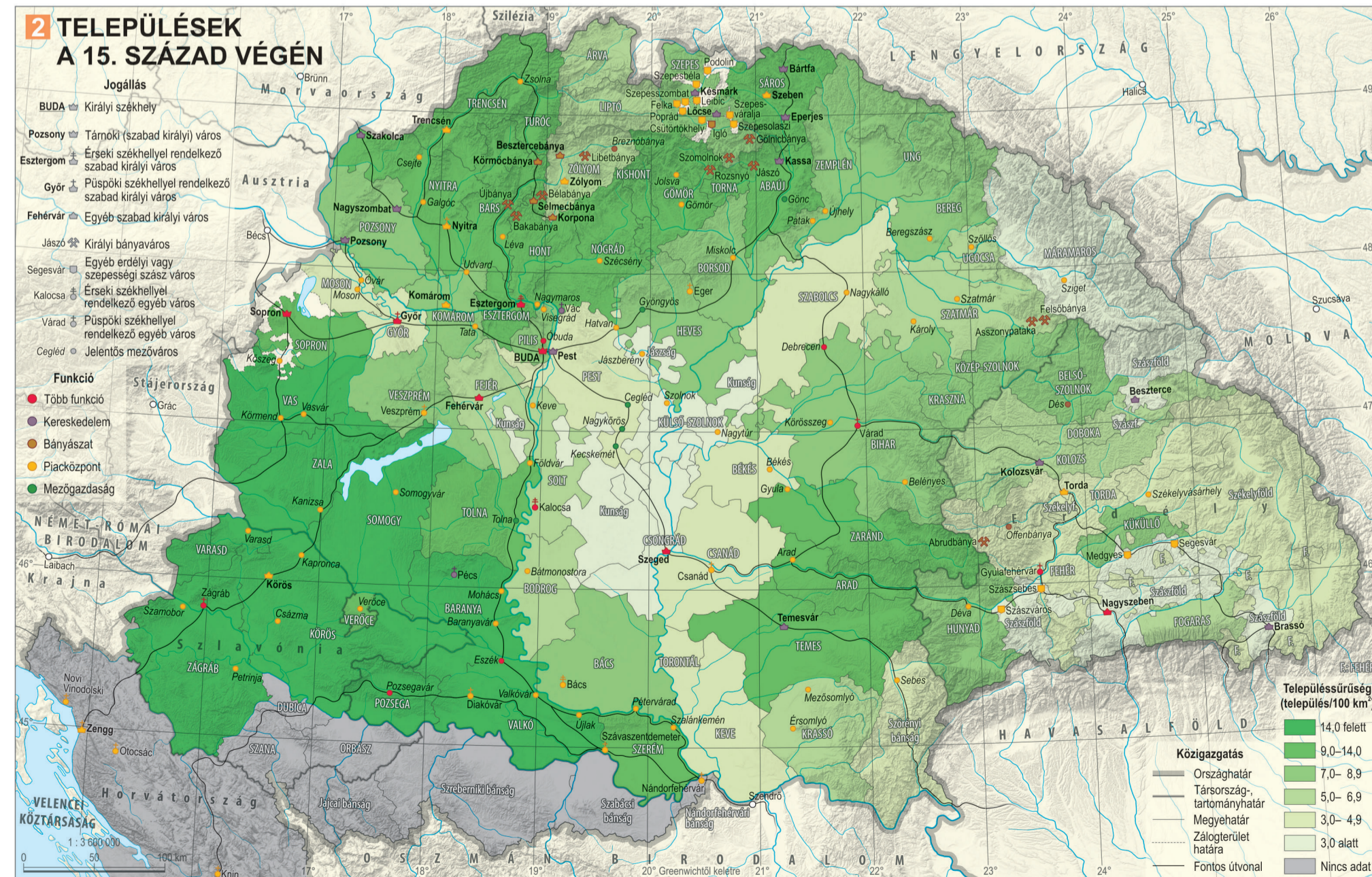
(apátságok, prépostságok) nemcsak vallási-egyházi funkciókat láttak el, hanem gazdasági központként és a kultúra bázisaként is szolgáltak. Már a honfoglalás előtt is bányászták Erdély sóvagyóját; e bányák és a sóelosztás útvonalai és központjai is fontos szerepet játszottak az ország térszerkezetének formálásában. Az erdélyi só jórészt vízi úton került az ország belsejébe, s Tokaj, Szolnok, Szeged sóházaiból jutott el a Kárpát-medence távoli tájaira.

A 12. század végén, a 13. század első felében megváltoztak a településfejlődés feltételei a Kárpát-medencében. Ezek sorában említendő a növekvő mértékű mezőgazdasági árutermelés, amely lehetővé tette az agrár- és a kézműves (ipari) tevékenység elkülönülését mind a társadalom belül, mint pedig területileg. Megteremtődtek a városi funkciójú települések kialakulásának a feltételei. A Nyugat-Európa felé felzárkózás négy évszázadát csak a tatárjárás (1241–42) dűlősei vetették vissza időlegesen; a népesség pusztulása mellett az ország nyitottabb tájain, az Alföldön, a Délvidéken a településállomány pusztulása elérte a 75-80%-ot, másutt 10-25%-os falupusztulást valószínűsítene a történészek. A városok, erősített helységek többsége azonban nem jutott a tatár kezére. A földrajzi munkamegosztás feltételeinek kialakulása, a városok védelmi szerepének felismerése nyomán a Kárpát-medencében is megjelentek a kézműves-

get, távolsági kereskedelmet, kulturális-adminisztratív tevékenységet tömörítő települések, a csere kitüntetett helyszínei, a városok. A településállományból való kiemelkedésüket uralkodóink is ösztönözték kiváltságok megadásával. A kiváltságokat elnyerő települések a szabad királyi városok. Pest már a tatárjárás előtt, 1231-ben elnyerte rangot, majd a középkor derekán a kiváltságos városok száma harminc-egyméhányra emelkedett. Legnagyobb, leggazdagabb városaink a külsztyúk felé vezető útvonalak határközeli pontjain alakultak ki; a Nyugat felé vezető útvonalakon Sopron, Pozsony, Nagyszombat, Szokolca, a Lengyelország felé tartó út mentén Kassa, Eperjes, Bátfya, a Havasalföldre, Moldvába vezető hágók alján Brassó, Nagyszében, Beszterce. A 15. századra a Magyar Királyság domináns városává Pest és Buda vált; itt rögzült az uralkodói székhely, európai jelentőségű humanista központ jött létre, az ikerváros

kereskedői kezén ment át a külföldről érkező áruk háromnegyede. Buda falai között a 15. század végén 12-15 ezren, Pesten mintegy 10 ezren éltek. A városok feltűnő sűrűségével tűnt ki a Felföld is a Selmecbánya–Bátfya tengely mentén. Ez részben a nemesfémtermelést folytató számos (királyi) bányaváros kialakulásával magyarázható. A 12–15. században Magyarország Európa vezető nemesfémtermelési hatalma volt. A mai országterületen fekvő Telkibányán, Rudabányán és Nagybörzsönyben is folyt némi nemesfémtermelés, ám e települések magánföldesúri tulajdonban álltak. A szabad királyi városok nem bizonyultak elegendőnek a piac- és kézműves központok iránt mutatkozó igények kielégítésére. Így alakultak ki olyan magánföldesurak birtokoltá települések, amelyek betöltötték némi városi szerepkört is, piacokat, vásárokat tartottak, bennük több-kevesebb kézműves is dolgozott, ám lakóik továbbra is jobbágyi függésben maradtak. E településeket nevezik mezővárosoknak. Kísérletet tettünk a városok szerepkörének meghatározására is. Ez a kísérletünk azonban a számszerű adatok hiánya miatt meglehetősen leegyszerűsítő képet tud csak nyújtani városaink típusairól **2**. Egy ránk maradt 1495. évi országos adóösszeírás tételesen felsorolta az ország településeit. Ennek alapján ábrázoltuk térképünkön a korabeli vármegyék településsűrűségét (a 100 km²-re jutó települések számát). Már a középkor végére nagy vonásokban kialakult a Kárpát-medence településszerkezetének jelenkori képe: az Alföld, a Kisalföld és a Kárpátok magasabb régióinak alacsony településsűrűsége, szemben a Nyugat- és Dél-Dunántúl, a Dráva–Száva köze és a Felföld elaprózott településszerkezetével. A **3** térkép Sopron és Szeged városát mutatja, utóbbi még a török hódoltság előtti időpillanatban. Sopron 1277 óta szabad királyi város, Szeged az Aranybulla rendelkezései révén királyi sólerakóhely, révhely, majd

A településállomány változása a 20. század eleji Csanád vármegye területén (1498–2020)

Az ország településállománya az elmúlt évszázadok alatt igen sokat változott, települések alakultak át, olykor keletkeztek vagy megszűntek. A történelmi Csanád vármegye esete jól szemlélteti ezeket a folyamatokat. A középkorban e területen is aprófalvas településhálózat alakult ki, mely azonban a középkor második felében, a pusztásodás következtében már ritkult. A török kor előtt 62 települést azonosíthatunk a területen, de csak tucatnyi rendelkezett viszonylag nagyobb népességgel, köztük a két mezőváros, Makó és Kaszapereg. A terület még az Alföld más részeinél is jobban megszenvedte a török kort: minden települése elpusztult,

igaz, Makó csak néhány évig volt lakatlan. Makón kívül még 1720-ban is csak öt szerb határőr település volt Csanádban. A 18. századtól kezdve folyamatos telepítésekkel jöttek létre újabb falvak, közöttük sok dohánykertész község: 1784-ben 9, 1910-ben már 29 önálló település létezett Csanádban. Mindeközben a települések mérete is nőtt, 1784-ben 2500, 1910-ben 5000 fő volt az átlagos településméret, a településhálózat középfalvas. A 19. század folyamán a nagyhatáru településeken lehetőség nyílt külterületi lakott helyek létrejöttére. Csanád azon kevés területek egyike, ahol tanyák és majorok is nagy számban jelentek meg. A tanyák szinte a megye egész területét jellemezték, a majorok inkább a keleti, ma Békés megyéhez tartozó vidéket. Legnagyobb számban a különleges, eleinte kizárólag majorokból álló településen, Mezőhegyesen volt jellemző e településforma. Magyarországon részben a két világháború között (Nagykopáncs, Nagylak, Kaszaper), részben a II. világháború után (Kisdombegyház, Óföldéak, Rákos) a tanyás vagy majoros területek egy részéből önálló községeket szerveztek, így a településállomány tovább bővült. Az 1960-as, 1970-es években három falu is elvesztette az önállóságát (Reformátuskovácsháza, Nagykopáncs és Rákos). A falvak népessége ezzel párhuzamosan folyamatosan csökkent (az átlagnépesség 1960-ban 4 000, 2011-ben 2 800 fő). Az egykor népes külterületek nagy része eltűnt, mindössze Makó környékének tanyáiból és Mezőhegyes majorjaiból maradt egy kevés.

1247-ben kapott – 1498-ban megerősített – városi kiváltságokat, ezek alapján szabad királyi városnak tekintik. Mindkét település történetében jellemző a folyamatos középkori városfejlődés. Lazább település-szerkezetük a tatárjárás utáni várépítkezések és a sub-urbiumok rendezése nyomán vált kompaktabbá, a belváros és a külvárosok jelentős társadalmi-vagyoni elkülönüléssel párhuzamosan. Sopronban a római falmaradványok és az ispánsági földvár tetejére hármas várfalrendszer épült a nyugatias polgárváros képét mutató belváros körül. A kőfállal csak a 17. századtól védett falusias külvárosok társadalmi igen sokszínűvé vált a letelepülő németek, a johanniták, a ferencsek révén, míg a két település között kialakult a Várkerület piactere. Szeged eredetileg három szigetre települt, középen a vár, északra és délre a suburbiumok, a vár előterében pedig a piactér. Ekkorra mindkét város kivette a részét a távolsági kereskedelemből. Szeged, az Alföld legnagyobb, polgárosodó parasztvárosaként, városképében, társadalmi fejlettségében nem sokkal volt lemaradva Soprontól, az 1543-as török birtokbavétel azonban – jóllehet közvetlenül a szultán birtokának számító, kiváltságos hász városnak minősült – visszavetette a fejlődésben.

lapota és színvonala alapján közel került Nyugat-Európaéhoz. A század végén azonban megtört a felzárkózási folyamata, s ebben döntően két ok játszott szerepet. Egyrészt Európa gazdaságának regionális átrendeződése: a gazdasági élet súlypontja, a társadalom átforgalmazásának góca a Mediterráneumból áthelyeződött Németalföldre, a nyugati német tartományokba, majd Angliába. Másrészt kialakult a kontinens gazdasági centruma, és a kívül rekedt területek perifériákká váltak, melyek agrártermékeikért és nyersanyagikért iparcikkeket importáltak a „centrumból”. A változó folyamatok Magyarországon is egyértelműen kimutathatók, a stagnálás jelei már a 15. században felbukkantak. Ez pedig gátolta a magyarországi iparosodást, végső soron a városfejlődést.

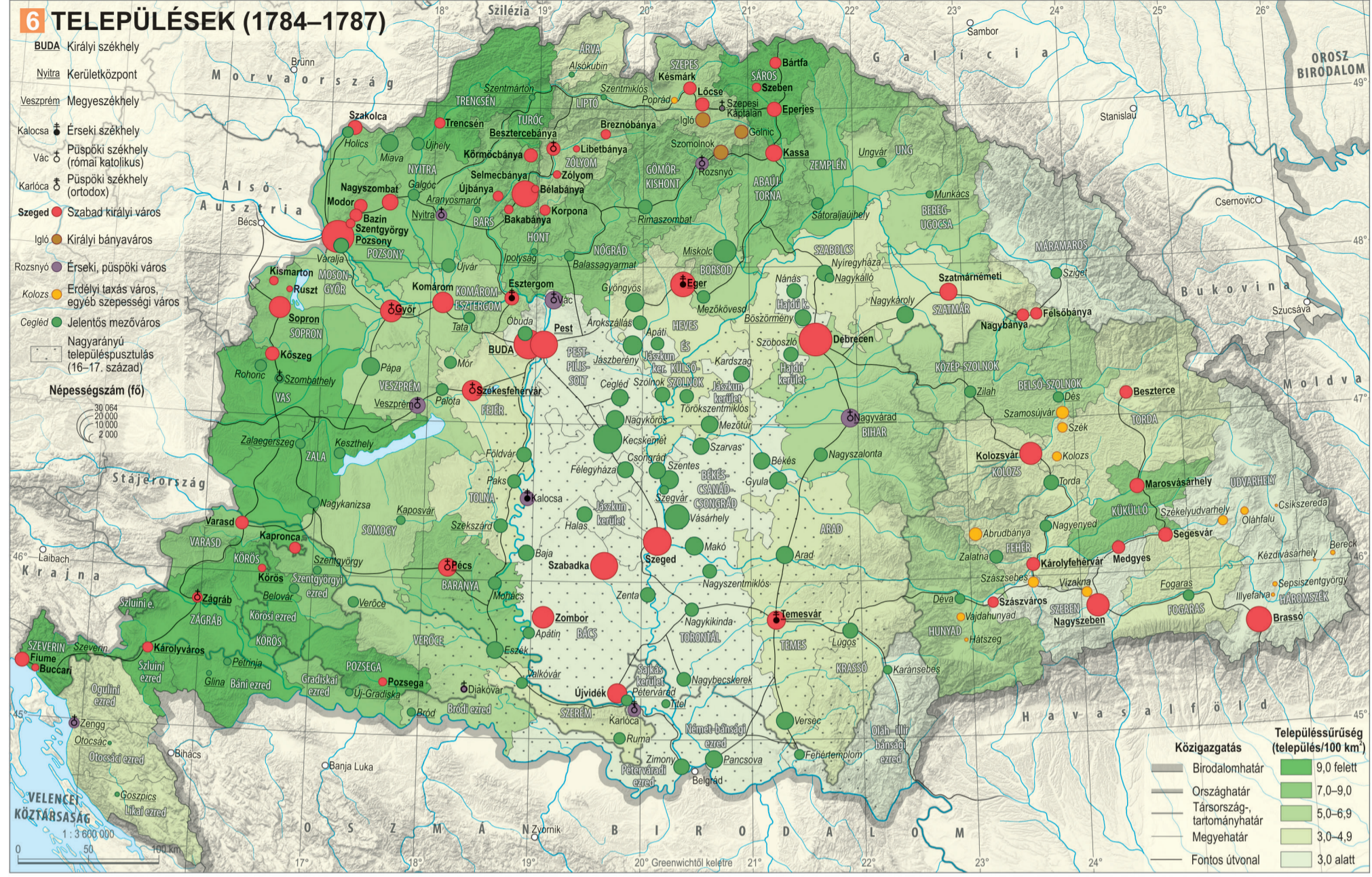
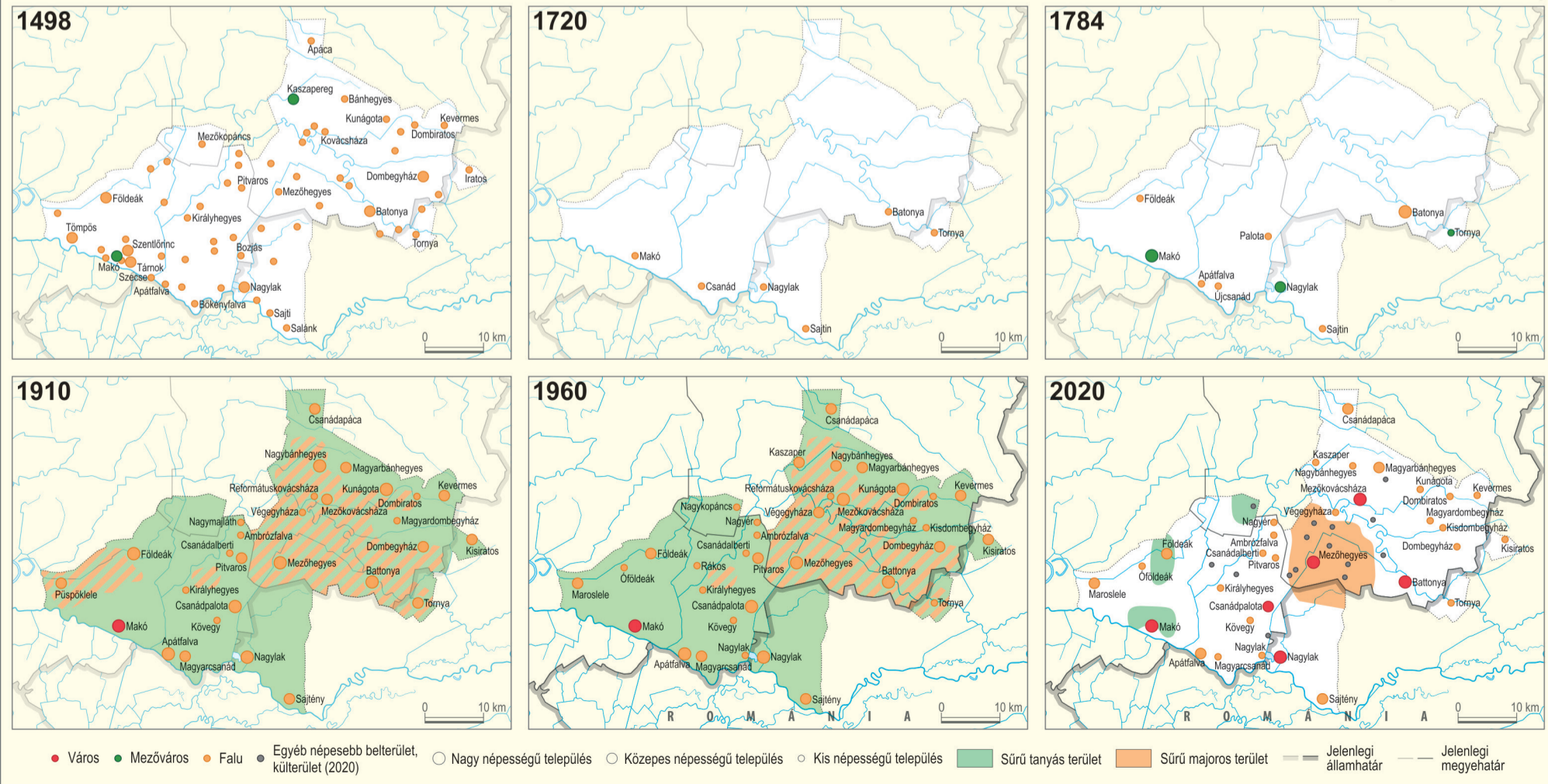
A 16. század elejétől a 18. század elejéig

Még kézzelfoghatóbb és durvább hatást gyakorolt az ország életére az agresszív terjeszkedési politikát folytató, a nyugat-európai modelltől merőben eltérő társadalomfejlődési úton járó Oszmán Birodalom európai előnyomulása. A magyarság már a 14. század második felétől megkísérelte megakadályozni a török hódítást, sikertelenül. 1521-ben elesett Magyarország

kulcsa, Nándorfehérvár (Belgrád), a vesztett mohácsi csata után (1526) pedig fokozatosan török kézre került az ország közepe, Budával egyetemben. A török kiűzése, az 1680-as évek végéig állandósult az országban a háborús állapot; Erdély a törököknek adót fizető fejedelemséggé vált. A török idők a lakosság, a gazdaság, a települések, a kultúrta hatalmas pusztulásával jártak. A hódoltság területén eltűnt a föld színéről a települések zöme; a Temesköz gyakorlatilag elnéptelenedett. Némi védelmet csak a mezővárosok nyújtottak, elsősorban azok, melyeket a szultán saját birtokában tartott. Az elpusztított falvak lakóinak egy része e hász városokba menekült, pusztán maradt faluhatárait a mezővárosok vásárolták meg vagy vették bérbe, s ott ried állattartást folytattak. A hatalmas városok jelentős néptömörüléseket tartottak el. A török időkben az ország legnépesebb települése Debrecen.

A királyi Magyarország Európa és a Habsburg Birodalom periferiája. A szabad királyi városok száma valamelyest nőtt, de legtöbbjük csekély népességet számlált; Bártfa lélekszáma kb. ezer fő, Kassáé két és fél, háromezer. A királyi városokban élők aránya a becslések szerint nem haladta meg az 5%-ot. Nem modernizálódott a városok szerepköre: a polgárok zömét céhes kisiparosok tették ki, és sokan éltek agrártermelésből, főleg bortermelésből. Többségük a helyi piac-

5 A TELEPÜLÉSÁLLOMÁNY VÁLTOZÁSA A 20. SZÁZAD ELEJI CSANÁD VÁRMEGYE TERÜLETÉN (1498–2020)

központ szerepét töltötte be. A felföldi bányavárosok többsége is – Beszterce-, Selmec- és Kőrmöcbánya kivételével – a nemesfémbányák ércvagyonának kimerülése nyomán eljelentéktelenedett.

A 18. század elejétől a 20. század elejéig

A szatmári béke (1711) után évszázados békés korszak köszöntött az országra. Az ország közjogi egysége azonban nem állt helyre, Erdély önálló nagyfejedelemség maradt, déli országhatáraink mentén a bécsi haditanács alá rendelt határőrvidékeket szerveztek. Az ország lakosságszáma a 15. század végéhez képest alig változott, a 18. század elején 3,0-3,5 millió főre – újabb s optimistább becslések szerint 4 millióra – volt tehető. A hódoltság területén a hatalmas kiterjedésű pusztaságokon szigetszerűen bukkant fel egy-egy lakott település. A törököktől meg nem szállt területeken is csupán a túlélésért küzdöttek a települések, a lakosság. Ilyen körülmények között kezdődött el az ország újjáépítése. A 18. század végére elért eredményeket rögzíti térképünk.

A rekonstrukció első, elengedhetetlen lépését az elnéptelenedett országrészek újraterelítése jelentette. Részben a túlnépesedett peremtájról érkeztek telepések a Dunántúl megritkult lakosságú vidékeire és a gyér lakosságú Alföldre, részben külnöböl.

A török kor hatásai azonban tovább éltek, olyannyira, hogy az Alföld településfejlődését az ország más tájaitól eltérő, külön(leges) útra terelték. E tájon a török kort jóformán csak a mezővárosok egy része élte túl. Am az Alföld újraneépítése során csak néhány egykori falu éledt újjá, a lakosság többsége továbbra is a mezővárosokban élt; lakosságszámuk a kor viszonyai között kiugróan magas volt. Lakosságuk többsége továbbra is a mezőgazdaságból élt, de a nagyobb mezővárosok jelentős városi funkciókkal (kéz-

művesek, kereskedők, felsőbb iskolák, vásárok, nyomdák, jogvégeztő polgárok stb.) rendelkeztek. Az elpusztult falvakba való visszaköltözést az a felismerés akadályozta, hogy az újjátelepült (jobbágy) falvakban a lakosság személyi szabadsága, gazdasági lehetőségei korlátozottabbak lettek volna, mint a mezővárosokban. A 18. század folyamán azonban a szántőgazdálkodás (a gabonatermelés) jelentősége megnőtt a legeltető állattartással szemben; a mezővárosok belsőségétől távol, akár 15–20 vagy több kilométerre fekvő határrezszekeket lehetetlen volt a városokból művelni. Ez a kényser hozta létre a sajátos tanyás gazdálkodási településrendszer, a mezőváros-tanya együttesét. A tanyák tulajdonosai a mezővárosok belsejében éltek, csak a munkacsúcsokon költöztek ideiglenesen a tanyákra, melyek a gazdasági udvar szerepét töltötték be. Az Alföld településsűrűsége ezért jóval alacsonyabb az ország más tájainhoz képest.

A Dunántúl és a Felföld városai – a szabad királyi városok is – kis népességűek, gazdasági bázisuk csekély, polgáraik horizontja szűk. Hátrányos helyzetük ekkor még nem feltűnő, mert a modern városfejlesztő tényezők hatása majd csak a 18–19. század fordulójától kezdődően differenciálja, formálja át városállományunkat. Pest-Buda ekkor még legfeljebb első az egyenlő (városok) közt.

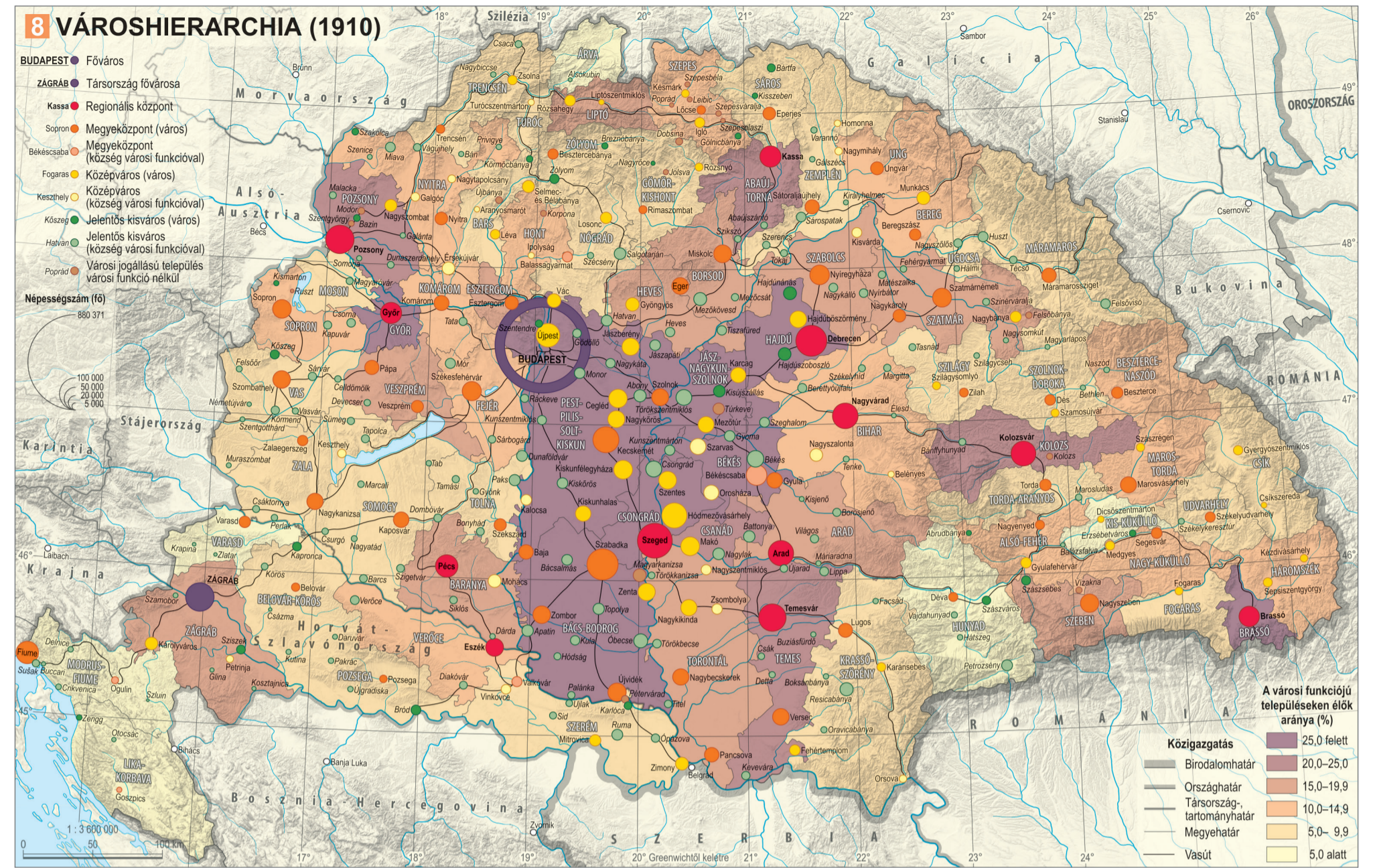
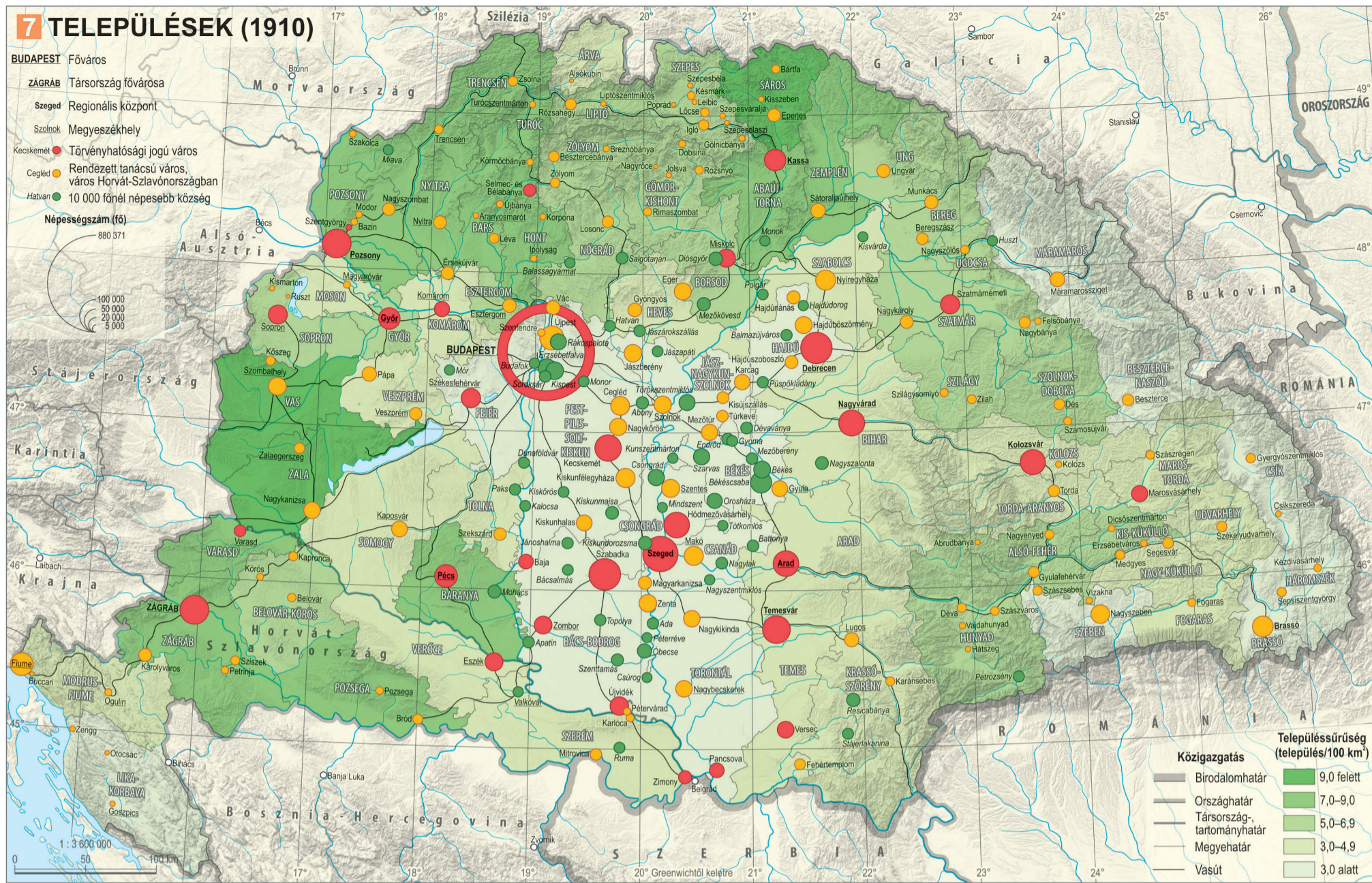
A 18–19. század fordulóján határozott jelei mutatkoztak a polgári (tőkés) átalakulásnak. Egy agrárországban messzemenő következményekkel járt a gabona- és gyapjútermelés, illetve kereskedelem előretörése a (rideg) állattartás és kereskedelem rovására. A terménykereskedelmet céhen kívüli kereskedők tartották a kezükben, jelentékeny tőkét halmoztak fel, mozgékony vállalkozói réteget alkottak a gabonaszállításban érdekelt hajótulajdonosokkal egyetemben. A gabonakereskedelemből a városállományt is átrendezte, a városodás élvonalába a gabonatermelő és kereskedő városok kerültek. Hajózható folyóink mentén egyik

napról a másikra gabonakereskedő városok virágoztak fel, a Duna mentén Újvidék, Apatin, Baja, Duna-Óldvár, Vác, Komárom, Győr, Moson, s mindenkélt Pest, a Tisza és mellékvízei mentén Szeged, Temesvár, Arad. Ezzel szemben a Felföld vagy Erdély városait a gabonakereskedelemből nem érintette, tovább őrizték középkori funkcióikat és hangulatukat.

A gyáripár előhírnökei is megjelentek a 19. század első felében, ám városformáló hatásuk ekkor még csekély. A gazdaságot mobilizáló változások mellett a harmadik szektorba sorolt intézmények, tevékenységek – közigazgatás, oktatás, kultúra, szolgáltatások stb. – szerepe is megnőtt a településfejlődésben. Az államigazgatás terén II. József racionalizációs célzó intézkedései, a kormányhivatalok Bécsből és Pozsonyból Budára, Pestre költöztetése hozzájárult a főváros későbbi viharos gyorsaságú növekedéséhez. Az ország akkori egyetlen egyetemét, a nagyszombatit, 1777-ben ugyancsak Budára költöztették. A reformkorban (1825–1848) életre hívott nemzeti intézmények – színház, múzeum, könyvtár, kaszinó, tudományos akadémia stb. – szintén Pest-Budán kezdtek meg működésüket.

E folyamat betetőzéséül az 1848. évi áprilisi törvények felszámolták Magyarországon a feudális berendezkedés jogi és gazdasági kereteit, megszüntették a rendi előjogokat (pl. a nemesség adómentességét), a rendi alapokon szerveződött intézményeket (pl. a földesúri joghatóságot az általuk tulajdonolt településeken), felszabadították a jobbágyokat, eltörölték az urbéres szolgáltatásokat, kimondták a közteherviselést. Mindezzel új feltételeket teremtettek a településfejlődés számára is.

A kiegyezés (1867) után szinte robbanásszerű növekedés vette kezdetét. A tőkés gazdaság kiépülésének feltételei kedvezőek voltak: kialakultak a polgári berendezkedés jogi feltételei; a kiegyezés eredményeként visszanyert (korlátozott) nemzeti függetlenség ösztönző szerepet játszott a gazdaságban is; az 1850-es években

világméretű gazdasági konjunktúra – ennek részeként agrárkonjunktúra – vette kezdetét, megnyíltak Magyarország számára a külföldi hitelek, az állam elkötetetlen támogatása a gazdasági, infrastrukturális fejlesztéseket, kiváltképp Budapest világvárossá növelését. A kiegyezés utáni években mindezek hatására valószínűs vállalkozásalapítási láz tört ki az országban. 1867 és 1873 között 4 ezer km hosszúságú vasvonalat állítottak üzembe, több mint félezer új pénztézetet, 170 ipari részvénytársaságot alapítottak, a nemzeti jövedelem 10%-át beruházásokra fordították. A technikai forradalom hatására (is) modernizálódtak a települések, a század vége felé Budapesten és néhány vidéki városban megjelentek a villamosok – sőt a földalatti –, az elektromos kövilágítás, terjedt a vezetékes vízellátás és a csatornázás. A polgári közigazgatás eltörölte a szabad királyi és a mezővárosi jogállást, helyettük a népesebb és jelentősebb városok közül – összesen 25 – törvényhatósági jogot nyert el, 106 pedig ún. rendezett tanácsú várossá alakult.

A vázolt folyamatok néhány eredményét tartalmazza a 7. és 8. térkép. Első ránézésre feltűnő az ország magjának, a Duna–Tisza közének és a Tiszántúlnak a sűrű városállománya (ha a városok közé számítjuk a 10 ezernél népesebb községeket is). Az alföldi megyék többségében a lakosság több mint egynegyede a funkcionális értelemben vett városokban élt 1910-ben. Ez merőben eltér a közelemben élő képtől (az Alföld „várostalan táj”). E meglepő kép – a mezővárosias településszerkezet – még mindig a török kor öröksége, másrészt a 19. század második fele gabonakonjunktúrájának az eredménye. A „városodott” magot körülvevő karéjban viszont – mely magában foglalja a Dunántúlt, a Felföldet és Erdélyt – a városalakok aránya nem éri el a 10%-ot, legfeljebb néhány nagyváros megyéje – mint Győr, Brassó, Kolozs, Abauj – emelkedik ki környezetéből. A gyáripár elsősorban Budapest s néhány nagyváros – Pozsony, Arad, Temes-

vár, Brassó, Fiume stb. – városiasodását támogatta számottevő mértékben, ám már megjelennek a térképen azok a város formálódó népességtörmölések is, melyek zárólag a bányászokdésnak és a hozzá kapcsolódó gyáripárnak köszönhetők kialakulásukat (Resicabánya, Stájerlakanina, Salgótarján, Diósgyőr).

A városhierarchia az egyes városokban működő városi intézmények és tevékenységek számát, hierarchikus rangjukat – például az egyetem hierarchikus rangja magasabb, mint egy középiskoláé – és választékát tükrözi. A 20. század elején a magyarországi városhierarchia élén, abból messze kiemelkedve, Budapest állt, a vállalkozói (és külföldi) tőke, a technikai civilizáció, az innováció, az új társadalmi eszmék, művészeti irányzatok magyarországi hídfőállása. (Például Budapest pénztézetjeinek folyószámláin tartották az ilyen pénzállomány 87,9%-át, itt tanult a felsőoktatás hallgatóinak 61,9%-a, a fővárosban kezdeményezték a telefonhívások 41,5%-át, itt adták fel a táviratokat 26,4%-át 1910-ben.) A fővárost már elő- és kertvárosok gyűrűje övezte Újpesttől Budafokig. Lakosaikkal együtt Budapest átlépte az egymilliósi küszöböt. Kialakulóban voltak a főváros ellenpólusai, a regionális központok, élükön a társország, Horvát-Szlavonország fővárosaival, Zágrábbal; e városot követte Pozsony, Kolozsvár, Temesvár, Kassa, Debrecen, Nagyvárad, Szeged. Közülük legnépesebb Szeged, közel 120 ezer lakossal. (Igaz, bő harmaduk a város hatalmas tanyavilágában élt.) A megyeközpontok gazdasági bázisukat, lakosságukat tekintve már meglehetősen heterogén csoportot képeztek. A 20. század elején Magyarország területén – Horvát-Szlavonországgal nem számolva – jogállásától függetlenül 330-335 település tekinthető városi szerepkörűnek.

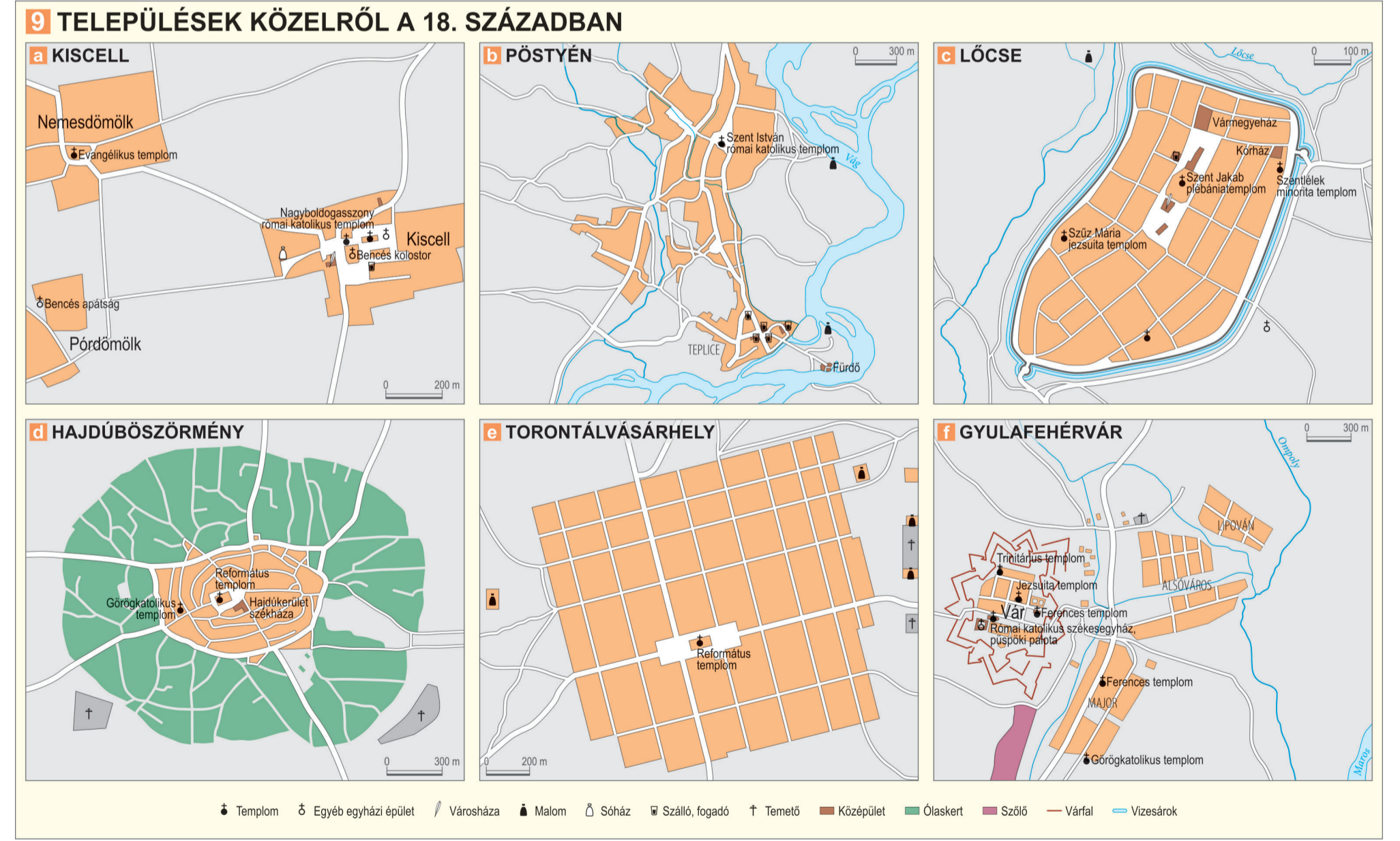
Eredetüket, településképeket, alaprajzukat tekintve az évszázadok során a Kárpát-medencében, azon belül Magyarország mai területén (is) a települések gazdag választéka formálódott ki.

Kiscell (a mai Celldömölk) sajátos keletkezési település: eleve városi funkciójú helyen épült. A meglévő településektől távolabb, az 1744-ben felszentelt, nagy hírű zarándokhelyé vált bencés apátság és monostor képezi a település magját, mellé települtek a búcsújárók ellátását szolgáló intézmények, kegyeskezítők és árusok, kereskedők, szállásadók, valamint a sóház (sóelosztó állomás), a sóhivatal tisztviselőinek lakásaival. Ez a kis központi hely fejlődött előbb szabályos faluvá, majd piachellyé és vasúti csomóponttá.

A Kárpát-medence középkori fürdőéletéről írott források is tudósítanak, de az élet megszokott részévé, tömegessé a polgári életforma kialakulása nyomán, a 19. század második felében vált. A hazai gyógyfürdőhelyeink élén álló, a Vág egyik szigetén kiépült *Pöstyén* fürdőtelepe fogadta a dualizmus korának végén a legtöbb fürdővendéget. Térképünkön már láthatók a vendégeket kiszolgáló intézmények a Vág szigetén és Teplicén.

A széppszégy *Lőcse* a középkori nyugatias hangulatú jellegű városok példája. Német (szász) alapítói alakították ki a hozott városépítési tradíciók alapján a négyzetes reprezentatív főteret, benne a szabadon álló, 1551-ben épült árkádós városházával és a gótikus templomépítészeti remekével, a Szent Jakab-templommal. A város magját (hasonlóan Bártfához, Körnöcbányához, Sopronhoz, Budához, Kármához) középkori falak övezik, az utcák futása a városfalak alakját követi.

A 17–19. században a kiváltságos Hajdú Kerület székhelye, *Hajdúböszörmény* „kétfelteles” településének térképe a Magyarországról megjelenő monográfia kedvelt témája. A nagylattartó mezővárosok tulajdánnya volt a beltelek (belsőség) megosztása egy lakóövezetre és egy terjedelmes, a gazdasági udvar szerepét betöltő kertésre (ólaskertre), ahol az állatokat, a takarmányukat tartották. A település központját elfoglaló lakóterület így mentesült a nagyszámú állat közelségének zavaró hatásától. A kertésg az állattartás mellett veteményes kertként is funkcionált.

A református magyarok által lakott *Torontálvásárhely* a török hódoltság alatt pusztá földé vált Bácság egyik, az újratelepítés során mérnöki tervek alapján létesített (sakklatláb alaprajzú) községe, melyhez hasonlóak a mai országrészletünkön és a Bácság romániai részén is gyakoriak, mindenekelőtt Békés, Csong-

rád-Csanád, Bács-Kiskun, illetve Arad és Temes megyék országhatár menti sávjában.

Az ókori gyökerekkel rendelkező *Gyulafehérvár* Erély egyik tradicionális központja, a 11. század eleje óta az erdélyi egyházmegye püspöki székhelye, az önálló Erdélyi Fejedelemség korában fejedelmi székvá-

rosa. A város magját az 1700-as évek első felében klasszikus reneszánsz erődtísi minták alapján csillag alakúvá formált, római katolikus székesegyházat és püspöki palotát is magában foglaló vára képezi.

Magyarország Nemzeti Atlasza (MNA)

www.nemzetiAtlasz.hu

Szerkesztőbizottság

Kocsis Károly (elnök)
Klinghammer István (tiszteletbeli elnök), Nemerkényi Zsombor (titkár), Kincses Áron, Kovács Zoltán, Tóth Géza, Zentai László

Kartográfiai Tanácsadó Bizottság

Zentai László (elnök)
Bartos-Elekes Zsombor, Bottlik Zsolt, Buga László, Elek István, Gede Mátvás, Gercsák Gábor, Györffy János, Márton Mátvás, Orosz László, Török Zsolt Győző

MNA Társadalom kötet

Kötetszerkesztők

Kocsis Károly (főszerkesztő), Kovács Zoltán, Nemerkényi Zsombor, Kincses Áron, Tóth Géza

Fejezetszerkesztők

Bajmócy Péter, Bálint Lajos, Beluszky Pál, Boros Lajos, †Csatári Bálint, Dövényi Zoltán, Kocsis Károly, Kovács Zoltán, Őri Péter, Pál Viktor, Szabó Laura, Székely Gáborné, Tátrai Patrik

Szakmai lektor

Probáld Ferenc, Gercsák Gábor

Nyelvi lektor

Kálóczy Katalin, Gercsák Gábor

Borítóterv

Mezei Gáspár – CSFK Földrajztudományi Intézet, Kuti Ildikó – Civertan Bt.

Arculatterv, tipográfia

Kuti Ildikó – Civertan Bt.

Sokszorosítás

Pannónia Nyomda Kft.

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás, a mű bővített, illetve rövidített változatainak kiadási jogát is. A kiadó írásbeli hozzájárulása nélkül sem a teljes mű, sem annak valamely része semmiféle formában, semmiféle nyelven nem sokszorosítható és nem publikálható.

Felelős kiadó: Kiss László főigazgató
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont, www.csfk.org
© CSFK Földrajztudományi Intézet, www.mtafk.hu, Budapest, 2021

A kiadvány megjelenéséhez támogatást nyújtott:
Magyarország Kormánya
Innovációs és Technológiai Minisztérium
Eötvös Loránd Kutatási Hálózat
Magyar Tudományos Akadémia

A kötet szerkesztésének lezárása: 2021. február 1.

ISBN 978-963-9545-55-7ö
ISBN 978-963-9545-63-2

MAGYARORSZÁG NEMZETI ATLASZA TÁRSADALOM

Szerzők	TÓTH GÉZA	HÁRÁNGUŞ, IULIA	SZABÓ BALÁZS
BAJMÓCY PÉTER	TÓTH PÁL PÉTER	HEGEDŰS VIKTOR	SZABÓ LAURA
BÁLINT LAJOS	TRÓCSÁNYI ANDRÁS	HORVÁTH ISTVÁN	SZENDE KATALIN
BELUSZKY PÁL	UZZOLI ANNAMÁRIA	ILCSIKNÉ MAKRA ZSÓFIA	SZÉKELY GÁBORNÉ
BOROS LAJOS	WÉBER ANDRÁS	JANKÓ FERENC	SZILASSI PÉTER
BRANYICZKINÉ GÉCZY GABRIELLA		JÁSZ ERZSÉBET	SZŰCS SÁNDOR
†CSATÁRI BÁLINT	Térkép- és ábrszerzők	KARDOS LAURA	TÁTRAI PATRIK
DÖVÉNYI ZOLTÁN	AGÁRDI NORBERT	KINCSES ÁRON	†THIRRING GUSZTÁV
EGEDY TAMÁS	BÁCSKAINÉ PRISTYÁK ERIKA	KISS TAMÁS	TINER TIBOR
FABULA SZABOLCS	BAJMÓCY PÉTER	KOCSIS KÁROLY	TOLNAI GÁBOR
FARAGÓ TAMÁS	BÁLINT LAJOS	KÓKAI SÁNDOR	TÓTH GÉZA
FARKAS JENŐ ZSOLT	BALIZS DÁNIEL	KOVÁCS ZOLTÁN	TÓTH PÁL PÉTER
GÁBRIEL DÓRA	BALOGH ANDRÁS	KOVALCSIK BALÁZS	TRÓCSÁNYI ANDRÁS
GÁL TAMÁS	BARANYAI OLGA	KOVALCSIK TAMÁS	UZZOLI ANNAMÁRIA
GULYÁS ÁGNES	BARTOS-ELEKES ZSOMBOR	KOVÁLY KATALIN	†VARGA E. ÁRPÁD
GYURIS FERENC	BELUSZKY PÁL	†KUBINYI ANDRÁS	VASÁRUS GÁBOR LÁSZLÓ
ILCSIKNÉ MAKRA ZSÓFIA	BENEDEK JÓZSEF	KÜCSÁN JÓZSEF	WÉBER ANDRÁS
JANKÓ FERENC	BERTUS ZOLTÁN	LADOS GÁBOR	ZUPANČIČ, JERNEJ
KINCSES ÁRON	†BOGNÁR ANDRÁS	LENGYEL ISTVÁN MÁTÉ	
KOCSIS KÁROLY	BOROS LAJOS	LENNERT JÓZSEF	Vezető térképészek
KOVÁCS ZOLTÁN	BOTTLIK ZSOLT	MAKAY ZSUZSANNA	KOCZÓ FANNI
KOVALCSIK TAMÁS	BRANYICZKINÉ GÉCZI GABRIELLA	MATLOVIČOVÁ, KVETOSLAVA	KOVÁCS ANIKÓ
KULCSÁR LÁSZLÓ	BRAUN LÁSZLÓ	MÁTÉ ZSOLT	MEZEI GÁSPÁR
LADOS GÁBOR	CSAPÓ TAMÁS	MOLDOVAN, CIPRIAN	NEMERKÉNYI ZSOMBOR
MAKAY ZSUZSANNA	†CSATÁRI BÁLINT	MOLNÁR JÓZSEF	
MONOSTORI JUDIT	CSERNICSKÓ ISTVÁN	MUCSINÉ ÉGERHÁZI LILLA	További térképészeti közreműködők
MURINKÓ LÍVIA	DEMETER GÁBOR	MURINKÓ LÍVIA	AGÁRDI NORBERT
NAGY GÁBOR	DÉZSI GYULA	NAGY GÁBOR	BÁLINT LAJOS
NAGY GYULA	DÖVÉNYI ZOLTÁN	NAGY GYULA	BARTOS-ELEKES ZSOMBOR
OBÁDOVICS CSILLA	EGEDY TAMÁS	NÉMETH ÁDÁM	BOTTLIK ZSOLT
ŐRI PÉTER	ELEKES TIBOR	ŐRI PÉTER	DEMETER GÁBOR
PÁL VIKTOR	FARKAS GYÖRGY	PÁL VIKTOR	SZABÓ RENÁTA
PÉNZES JÁNOS	FARKAS JENŐ ZSOLT	PÁLÓCZI GÁBOR	
PIRISI GÁBOR	FRISNYÁK SÁNDOR	PÁSZTOR ISTVÁN ZOLTÁN	Technikai munkatársak
SZABÓ LAURA	GÁL TAMÁS	PÉNZES JÁNOS	LACZKÓ MARGIT
SZÉKELY GÁBORNÉ	GULYÁS ÁGNES	PINTÉR JÁNOS	MAGYAR ÁRPÁD
SZILASSI PÉTER	GYŐRI RÓBERT	RÓBERT PÉTER	
TÁTRAI PATRIK	GYURIS FERENC	SIKOS T. TAMÁS	